لە تایبەتمەندییەکانی شێعری
مامۆستا هێمن

عةبدوپلآ سةمةدي
S_abdullahsamadi@yahoo.com

قةوارةي ئةسپي: 35×50
قةپةمي B6 لةسةر كاغةزي ئيشتنباخ
كاري عةبدوپلآ سةمةدي _ هاويني 1996/1375

43 ساڵ لە ژیانی 65 ساڵەی مامۆستا هێمن، ژیانی ئەدەبی بوو. ئەوەی لەو ماوەیەدا خولقا، بریتی بوو لە شێعر، پەخشان، وتار و وەرگێڕان. یەکەم شتی کە چاپ و بڵاوکرایەوە ساڵی 1943 لە ژمارە 2ی گۆڤاری نیشتماندا، نووسینێك بوو بە ناوی (خۆت بناسە) و دوو پارچە شێعر. یانی هەر لە سەرەتاوە بە پەخشان و شێعر دەستی پێکرد. بەڵام کە ناوی مامۆستا هێمن دێتە ئاراوە، ئەوەی بەر لە هەموان خۆ دەنوێنێ، شێعرە. بابەتەکانی شێعریی مامۆستا هێمن بریتین لە مافی نەتەوایەتی، ئازادیی ژن، ئەوین (نەك عیرفانی، بەڵکوو زەمینی و خاکی)، ڕەخنەی کۆمەڵایەتی، ڕاستەقینەکانی ژیانی کۆمەڵ (وەك: غەم و شادی، کار و تێکۆشان، ...)

دیارە یەکەم کەرەسە لە شێعردا، زمانە؛ و یەکەم کەرەسەش لە زماندا وشەیە. شاعیر لە ڕێگای زمان و وشەوە هەم هەست و سۆز و بیر و بڕوا و هەڵوێستی خۆی دەردەبڕێ، هەم پێوەندی بە کۆمەڵگا و چین و توێژەکانی خەڵکەوە دەکا. دەڵێن زمانی هەر کەسە، جیهانبینی ئەو کەسەیە. کە وایە هەر بیرو ڕایەك یا هەر قۆناغێك لە ژیانی کۆمەڵ، زمانی تایبەت بە خۆی دەخوازێ. بۆیە زمانی نالی و مەحوی و سالم و مەولەوی، دەنگی سەردەمی خۆیانە. و هەر بەو چەشنەش؛ دەنگی حاجی قادر و مستەفا بەگ دەنگی سەردەمێك، و دەنگی شێخ نووری و گۆران و هەردی و زێوەر و دیلانیش، دەنگی سەردەمێکی تایبەتن. ساڵانی کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەم لە کوردستان بە گشتی، و لە ڕۆژهەڵات و موکریان بە تایبەتی، سەردەمی جەوجووڵ و ئاڵوگۆڕ و گەلێك گۆڕانی بەرچاو لە ژیانی کۆمەڵگادا بوو، کە ئەویش دەنگ و زمانی تایبەت بە خۆی دەخواست. ئەو دەنگە لە زمان و بەرهەمی شاعیرانێکی وەك سەیفولقوزات، مەلا مارفی کۆکەیی، ئاوات، خاڵە مین، هێمن، هەژار و محەممەدی نووریدا دەبیسرێ. هەرچەند ئەوانە دەنگی سەردەمێکی هاوبەشن، بەڵام هەر کام تایبەتمەندیی خۆیان هەیە.

ئەو تایبەتمەندییانە، لە چەند لایەنێکی وەك: زمان، قالب، ئاهەنگ، هەست، جۆری پێوەندی گرتن بە خەڵك، قورسی و سووکیی باری فەرهەنگی و زانستی و زۆر شتی دیکەدا خۆ دەردەخەن.

لەوانەیە شاعیرێك لایەنی زمان و هونەرییەکەی زۆر بەهێز بێ، بەڵام لە هەمان کاتدا لایەنی پێوەندی و بەربڵاوی لە گەڵ کۆمەڵدا کز بێ. یا لایەنی فەرهەنگی و زانستییەکەی بە هێز و باری هونەرییەکە کز بێ. ئەو شاعیرانەی کە بە ناوی لووتکە لە زمانێکدا دەناسرێن، هەر ئەو کەسانەن کە لە هەموو ئەو لایەنانەدا توانیویانە سەرکەوتن وەدەست بێنن. کاری مامۆستایانی ڕەخنەی ئەدەبیش ئەوەیە کە ئەم لایەنانە بە پێوانانەی تایبەتی خۆی، هەڵدەسەنگێنن و بە دەلیل و بەڵگەوە جێگە و پێگەی هەر شاعیرێك دەدۆزنەوە.

نەقدی ئەدەبی، واتە هەڵسەنگاندنێکی ڕەخنەیی‌یانەی بەرهەمی لووتکەکانی ئەدەبیمان، پێویستییەکە و جێگای بەتاڵ ماوەتەوە. تاوتوێ کردنێکی ڕەخنەئامێزی بەرهەمی شاعیرێك، نووسەرێك، هونەرمەندێك، وەکی شی‌کردنەوەی تامێکی تایبەتە لە میوەیەك یا چەشنە خواردەمەنییەکدا. تاڵی، شیرینی، ترشی، سوێری، تفتی، هەرکام بە ڕادەیەك و دەرسەدێکی دیاریکراو دەکەونە پەنای یەکتر و تامێکی تایبەت دەخولقێنن. دەرخستنی ڕادەی تاڵی‌یەکە ناتوانێ بە خاڵێکی مەنفی بژمێردرێ و لە پلەی هونەریی کارەکە کەم ناکاتەوە. بەڵکوو ڕووناکییەك دەخاتە سەر بابەتەکە و چەشنە ئاگادارییەکی زانستییانە دەبەخشێ، کە زۆر یارمەتی دەدا بۆ باشتر ناسینی هونەرمەندەکە و تێگەیشتنی بەرهەمە هونەرییەکە. خۆزگە پسپۆڕانی بواری ڕەخنەی ئەدەبی گرینگییەکی پتریان بەم کارە دابا و خەتتی سووریان لە بەرامبەر لووتکەکانی ئەدەبی و هونەریمان هەڵبگرتایە.

ئەگەر لێرەدا ئاماژەی هەندێ لە تایبەتمەندییەکانی شێعری مامۆستا هێمن بکەم، بە کورتی لەم خاڵانەی خوارەوەدا پەنجەیان بۆ ڕادەکێشم:

تایبەتمەدیی یەکەم لە شێعری مامۆستا هێمن‌دا، زمانە. زمانی شێعر لە سەردەمی مامۆستا هێمندا، زمانی خەڵکە. زمانێکە کە ئەشێ باسەواد و بێ‌سەواد تێیبگەن. بە پێچەوانەی زمانی سەردەمەکانی پێشووترمان، کە زمانی حوجرە و دیوەخان بوو، و شێعر وەك نیازی چین و توێژێکی تایبەت چاوی لێدەکرا. بیسەر و لایەنی موخاتەبی شێعر، چینی خوێندەوار بوو. بۆ وێنە ئەگەر ناڵەی جودایی هێمن و ناڵەی جودایی نالی (واتە: قوربانی تۆزی ڕێگەتم ئەی بادی خۆش مروور) لە پەنای یەکتر دانێین، ڕادەی جیاوازیی ئەو دوو زمانەمان پتر بۆ دەردەکەوێ. جیاوازییەکەش دەگەڕێتەوە بۆ دوو سەردەمی جیاواز هەر دوو بە تایبەتمەندیی خۆیانەوە. یانی یەك بابەت لە دوو سەردەمی جیاوازدا ئەگەر هەڵبژێرین و لە پەنا یەکتریان دانێین، دەبینین دوو زمانی جیاوازیان بۆ دەکار هێنراوە. کە هەر دوو ناویان کوردییە. هەر دوو زمانیش نیازی سەردەم دروستی کردوون. فەزای حاکم، باری ئابووری و سیاسی، باری ئایینی و بیرو باوەڕ و داب و دەستوور، کەش و هەوایەك دەخولقێنن کە لەو کەش و هەوایەدا تۆوی چەشنە زمانێك شین دەبێ و گەشە دەکا. کەوایە ئەو زمانە سادە و ڕەوانەی سەردەمی مامۆستا هێمن، نیازی ڕۆژ بوو. نیازی (کۆمەڵی هیوا) و (ژ.ك) و بڵاوکراوەکان و ڕادیۆکان بوو، کە موخاتەبەکەیان خەڵك بوو بە گشتی. ئاڵۆگۆڕەکانی ناو کۆمەڵ ڕاستەوخۆ شوێن دادەنێنە سەر ئەدەبیات، و ئەو شوێن دانانە دوو لایەنەیە؛ یانی بە هەمان چەشن، ئەدەبیاتیش شوێنی خۆی دادەنێتەوە سەر کۆمەڵ. لەو بڕگەیەدا کە مامۆستا هێمن و شاعیرانی ڕەوان‌بێژ و سادەوێژی وەك ئەو دێنە مەیدان، دەبینین کۆمەڵ لە جموجووڵی تازەبوونەوە دایە، ڕێکخراوی سیاسی بە بیری نوێوە لە دایك دەبن؛ ڕۆژنامە و چاپەمەنی و کتێب سەر هەڵدەدەن؛ وەرگێڕان وردە وردە پەرە دەستێنێ، کە بە تایبەت ئەمەیان زۆر گرینگە. دەبینین زمانیش وەکی دیاردەیەکی زیندوو، بە وشە و تەرکیباتی نوێوە، خۆی تازە دەکاتەوە. تا دەگاتە ئەو جێگایەی سنوورێك پەیدا دەبێ لە نێوان وەفایی و بەرەی دوای وەفایی. ئەگەر سنوورێکی زمانی، بە مانای (پێوەندی لەگەڵ کۆمەڵ)، بۆ شێعری مامۆستا

هێمن بکێشین، دەبینین باسەواد و بێسەواد، خوێندەواری کۆن و نوێ، دەکەونە دیوی ناوەوەی سنوورەکە. زمانی شێعریی مامۆستا هێمن زۆر زوو دەتوانێ بیسەری خۆی بدۆزێتەوە و زۆرترین بیسەریش وەدەست بێنێ. بۆ وێنە ئەگەر مەحوی دەستنیشان بکەین، دەبینین لە باری ئەم پێوەندییەوە سنوورەکان تەنگترن. واتە تەنیا توێژ و چینێکی تایبەت لەخۆ دەگرن. بەڵام لە باری قووڵیی بیر و ئەندێشە و فەلسەفەوە، بە پێچەوانە، مەیدانیان گەلێك فراوانترە. سالم و نالیش هەر بەو جۆرە. دەبینین بیسەری شێعری ئەوان چینێکی تایبەتە. بەڵام بیسەری شێعری مامۆستا هێمن و شاعیرانی دەورەی ئەو، فرەچەشن و پترە. چونکە ئەو تەکنیکەی ئەوان لە زماندا بەکاریان هێناوە لە ژیانی ڕۆژانەی خەڵك نزیکترە، لە نیازی ڕۆژانەی خەڵك دەدوێ. خۆشی و ناخۆشییەکانیان و بیر و ئارەزووەکانییان دەنوێنێ. بۆ نموونە:

لە کاتی نیوەشەودا بوو شەوێ دی ژنێکی پیر و ڕەشپۆشم لە خەو دی
بە پارێز چوومە پێش لێی و گوتم پێی چکارەی دایە پیرە، پێم بڵێ کێی
چییە؟ چۆنە لە بەر تۆدا جلی ڕەش سەر و شان و ملت بۆ ناوەتە هەش؟

لەگەڵ بیسەرانی دیاریکراو و جیاواز و تایبەتی ئەم شێعرەی مەحوی:

تەرەب کەن شوکر زۆری هێناوە غەم توقع زوالاً اذا قیل تم
بەس ئەمڕۆ بڵێ من سبەی وادەکەم هەموو (وادەکەم) تە، سبەی (وانەدەم).

لە نموونەکەی مەحویدا ئەوەندەی باری فەلسەفی و پشتیوانیی فەرهەنگی قووڵ و مەیدانی بەربڵاوە، هێندە باری زمانییەکەی (لە ڕوانگەی پێوەندی لەگەڵ چین و توێژە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵ)دا بەقووەت و بەربڵاو نییە. پێچەوانەی ئەوەش بۆ شێعرەکەی مامۆستا هێمن دروستە.

نووکتەیەکی تر ئەوەیە کە، زۆر جار ئەو بەربڵاویی بیسەرە و ئەو پێوەندییە توندە، لە هەندێ شاعیر دا هەیە، بەڵام کەم دەوامە. یانی کاتی‌یە و تەمەنی کورتە. کەچی لە شێعری مامۆستا هێمن‌دا کاتی نییە. زۆر جار وا بووە شێعرێك بە بۆنەیەکی تایبەتەوە داندراوە، زمانی زۆر بە قووەتی هەیە، بە زمانی خەڵکە و لە دەرد و ئازارەکانی خەڵك دەدوێ، و بیسەریشی زۆرە. بەڵام ئەگەر هاتو ئەسەری بۆنە و ڕووداوەکە تەواو بوو، یا شەرایەتی ناو کۆمەڵگە گۆڕانی بەسەردا هات، ئەوە ئەسەری شێعرەکەش لەناو دەچێ و شێعرەکەش وەکی بەرهەمێکی ئەدەبی ناژی و دەمرێ. بەڵام مامۆستا هێمن تەکنیکێك بۆ زمانەکە لە کار دێنێ و پشتیوانەیەکی هونەریی وەها بۆ شێعرەکە ساز دەکا و بە چەشنێك بابەتەکە دادەمەزرێنێ، کە هەم بتوانێ پەنجە بخاتە سەر مەوزووعەکە و لە ڕووداوێکی ئەمڕۆی ناو کۆمەڵەکە بدوێ، هەم تەمەنێکی درێژیش بە شێعرەکە ببەخشێ و نەهێڵێ دوای گۆڕانی بارە کۆمەڵایەتییەکە، شێعرەکە لە ئاستە خۆی بکوژێتەوە و لە ناو بچێ. وەك نموونە دەتوانین پەنجە دانێینە سەر شێعری کاروانی خەبات و گەلێك نموونەی دیکە:

زەردە پەڕی، سوور بوو ئاسۆ خەریك بوو سێرە هەڵگیرێ
لە باتی قاسپە قاسپی کەو دەهات قرمژنی شێستتیرێ...

هەڵبەت ئەوە کوولی نییە، بەڵام زۆربەی شێعرە بۆنە و موناسیبەتەکانی مامۆستا هێمن دەگرێتەوە. ئەگینا شێعری وەك (بەغدا نیوەی ڕێیەت بێ)ش هەیە کە تەمەنیان هی سەردەمی خۆیانە.

تایبەتمەندیی‌یەکی تر، مەیدانی وشە لە شێعری مامۆستا هێمندا زۆر دەوڵەمەندە. کە ئەوەش زۆر گرینگە بۆ دەسەڵاتی شاعیر بەسەر زماندا. هەروەها تەرکیبی تازەش لە ناو شێعرەکانیدا زۆرن، کە ئەوانیش هەم قووەت بە کەلامەکە دەبەخشن و هەم دەبنە ماڵ و دەسمایە بۆ داهاتووان. هەروەها، ڕستەکان بێگرێ و

گۆڵن، ماناکان ڕەوانن و تێگەیشتنیان هاسانە و پێویستییان بە شەرح و لێدوان نییە. یانی (بەلاغەت)ێکی تەواو هەیە.

لە باری مۆسیقاییی‌یەوە شێعرەکان ڕەنگاوڕەنگن و لە لایەنی کێش و ئاهەنگەوە، زۆر کەمن ئەو شێعرانەی کە لەسەر وەزنێکی هاوبەشدا گوترابن، و بتوانین لە چوارچێوەی وەزنێکدا دایانێین. یانی شاعیر زەوقێکی دەوڵەمەند، بەڵام کەم حەوسەلەی هەیە و لە دووپات کردنەوە ماندوو دەبێ. هەر بۆیە شێعرەکان وەکی تەسبیحێکن کە هەر دەنکەی ڕەنگێك و ئەندازەیەك و نەخشێکە. بەڵام ئەوەی دەنکەکانی ئەو تەسبیحە لە دەوری یەك کۆ دەکاتەوە، هەڵوێستی شاعیرە، کە وەکی بەنێك بە کونای هەموو دەنکەکاندا دەگوزەرێ و مەجمووعەیەکی ڕەنگاوڕەنگ دەنەخشێنێ. لە باری فەزای شێعرەوە، فەزاکە خەیاڵی نییە. بەڵکوو فەزایەکی واقیعی ژیانی ڕۆژانەیە، وەك ئەو فزایەی لە شێعری گۆران و هەردی‌دا هەستی پێدەکرێ. ئەوینەکان، عیرفانی نین، خاکین. پێوەندیی نێوان عاشق و مەعشووق، پێوەندییکی ئاسایی و زەمینین و ئەگەر لە ئەدەبی کلاسیکیماندا زۆر جار مەعشووق پیاوە، یا مورشید و مورادە، لێرەدا مەعشووق تەنیا ئافرەتە. لە زۆربەی غەزەلەکانی کلاسیکیدا مەعشووق کەسێکی دیاریکراو نییە، واتە تۆ دەتوانی ژنێك، شێخێك، ئاواڵێك یا کەسێکی تر بدۆزییەوە و لە شێعرەکەدا بە مەعشووق بیگری. وەك ئەم نموونەی تاهیر بەگ و زۆر نموونەی دی لە ئەدەبی کۆنماندا:

هەر لەحزە ئەدەی وەعدەیی وەسڵ و نییە ئەسڵی	کارت وەکوو دنیایە، هەر ئەمڕۆیە بە فەردا
ناحەق نییە ناوەستێ ئەگەر پردی تەحەممول	سیروانی سروشکم کە ئەکا هاژە لە سەردا
دڵ ڕۆیوە قوربان لە وجودم بە خەیاڵت	دایم لە سەفەر دایە، ئەگەر چی لە حەزەر دا

کەچی لە شێعری هێمن و سەردەمی هێمندا، ئەو دیاردەیە بە تەواوی گۆڕاوە.

خاڵێکی تر ئەوەیە کە، هەرچەند مامۆستا هێمن فۆلکلۆر و داب و نەریتە ڕەسەنەکانی کۆمەڵی کوردەواری وەك پاڵپشتێك لە شێعر و نووسینەکانیدا گرینگی پێدەدا، لە هەمان حاڵدا زۆر جاریش ڕەخنەیان لێدەگرێ و هەڵدەکوتێتە سەریان. یانی ئەوەی بە ناحەزی بزانێ، لێی ناپرینگێتەوە. جەساڕەت و ئازایەتیی شکاندنی هەندێ سنووری باویش، بۆ خولقاندنی دیمەنی تازە و تەسویری نوێ لە شێعردا، تایبەتمەندییەکی دیکە شێعری مامۆستا هێمنە. وەك لە شێعری (جوان ناسووتێ)دا و هەندێ شێعری دیکە.

ئومێد و هیوا لە شێعری مامۆستا هێمندا جێگایەکی تایبەتیان هەیە. ئەوە لە حاڵێکدایە کە بێ‌ئومێدی و هەناسە ساردی بەشێکی گەورەی لە ئەدەبی هەر نەتەوەیەکدا تەرخان کردووە. زۆرتری شێعرەکانی مامۆستا هێمن بەم ڕستانە کۆتایی‌یان دێ: دوور بنواڕە، ئاسۆ ڕوونە / چاوەڕێی تیشکی هەتاوی هیوام / لە پێشمان دایە دوا ڕۆژێکی ڕووناك / سارێژ دەبێ برینی نامرادی / ئاوارە نیم، وا دەزانم لە ماڵم / ئەوی قەت لێی نەدەم، تەپڵی ئەمانە / و زووۆر نموونەی تر.

تایبەتمەندییەکی تری شێعری مامۆستا هێمن ئەوەیە کە، شاعیر لە هەندێ وشەی ناشێعری ناترسێ و بە جەساڕەتەوە دەیانخاتە ناو شێعرەکەی. وەك: وشەی بێگانە لە چەشنی (ئاپۆلۆ، دۆلار، مین، ئەخ، ئوخت)، وشەی کوردی لە چەشنی (سۆدرە، سەهەندە، کۆڵەوار، ئەستێوڵك، پنە، ڕووتەڵە، خێسە)، تەرکیباتی ناشێعری لە چەشنی (گەندە پیاو، قەڵاندۆش، ئاسنی ژەنگاوی، لووت داژەنین، جەرگ بە کوچکێوە نان، هەڵتووتەکێم، چاوە بڕکە، نووکە نووک، چڕە دووەکەڵ) و زۆر نموونەی لەم چەشنە. بێ شك وەفایی بە هیچ کلۆجێك حازر نەدەبوو وشەیەکی لە چەشنی ئەستێوڵك یا چڕە دووکەڵ بخاتە ناو دیوانەکەی، چونکە لە شێعری کلاسیکدا وشەکان بە جوان و ناحەز دابەش دەکران و (ئەدەبی) و (ڕەمەکی)یان هەبوو. بەڵام

نزیك بوونەوەی شێعر لە زمانی خەڵك، بە پێی ئەو هۆیانەی پێشتر ئاماژەی پێکرا، ئەم سنوورانەی تێکدا. بەڵام سەرەڕای ئەوەش ئازایی و جەساڕەتی شاعیرەکان جیاوازە. مامۆستا هێمن لەم بوارەدا بە جەساڕەتێکی گەورەوە هاتە مەیدان.

تایبەتمەندییەکی تر، سادەیی و ڕەوانییە تا ڕادەی قسە کردنی ئاسایی.

دوور قاقایەکم گوێ لێ بوو	دەتگوت گوڵلەم پێوە دەنێ
چۆن بە ئێوارەی پاییزیش	ئی وا هەیە پێبکەنێ!
خەیاڵم ببوو بە وشە	نەمزانی کەس بە دوامەوە
دەنگێکی لەرزۆك و نەرم	بەسپایی جوابی دامەوە...

و نموونەی یەکجار زۆری تری لەم بابەتە، کە شێعرێکی سەرکەوتوویە، و قسە کردنێکی ئاسایی ڕۆژانەشە، کە ڕۆژانە هەر کام لەم ڕستانە چەندین جار لە کووچە و بازاڕدا دەبیسین.

کەوایە، بە پێداهاتنەوەیەکی سەرپێیی، دەتوانین تایبەتمەندییەکانی شێعریی مامۆستا هێمن لەم خاڵانەی خوارەوەدا دەستنیشان بکەین:

- نزیك بوونەوە لە زمانی خەڵك.
- شێعری بۆنە و موناسبەت کە تەمەنیان کورتە و هەر هەندی ڕووداوەکان دەژین، لە شێعری مامۆستا هێمندا تەمەنیان درێژە و وەکی باقی شێعرەکان دەژین.
- مەیدانی وشە بەربڵاو و دەوڵەمەندە.
- تەرکیبی تازە زۆر و بەرچاوە.
- ڕستەکان بێگرێ و گۆڵن.
- ماناکان سادە و ڕەوانن و پێویستییان بە شەرح و ڕاڤە نییە.
- مۆسیقای شێعر ڕەنگاوڕەنگە.
- کێش و ئاهەنگ فرەچەشنە.
- فەزای ڕووداوەکان واقیعن، خەیاڵی نین.
- ئەوینەکان خاکی و زەمینین، عیرفانی نین.
- فولکلۆر دەورێکی گرینگ دەبینێ.
- جەسارەتی شکاندنی سنووره باوەکانی کۆمەڵایەتی.
- ئومێدەواری و هیوا بە دوارۆژ.
- جەسارەت و هونەری دەکارهێنانی وشەی ناشێعری.
- ڕەوان نووسیی و سادە بێژی تا ڕادەی قسەکردنی ئاسایی ڕۆژانە.

** ** **